

О.К. Мицюк

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІСТА М.ІВ. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО (1865–1919)*

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 8(21) січня¹ 1865 р. в с. Сольонім, Купянського пов. на Харківщині – по національності своєї родини – напів українцем, напів татариним. На Купянщині-ж серед українського природнього і суспільного оточення перебував він свої дитячі роки.

Середню освіту здобув в Київській І-ій та Харківській ІІ-ій класичних гімназіях, розуміється, з російською викладовою мовою; існування українських гімназій аж до революції 1917 р. на Наддніпрянській Україні, як відомо, не дозволялося. Є відомості, що будучи ще гімназістом він виявив інтерес до філософії, читаючи Канта та Достоевського. В році 1884/5 вступив, а в році 1888, з званням кандидата природничих наук, він скінчив фізико-математичний факультет Харківського університету.

Одначе його заінтересування вийшли за межі природознавства; він зацікавився і захопився суспільно-економічними науками. Через два роки, в р. 1890, він складає екстерном іспит за правничий, а властиво правничо-економічний факультет Харківського університету, вийшовши таким чином, на той шлях, яким простував все життя, а який привів його до світової слави.

По власному признанню, – у відповідях на анкету місячника «Украинской Жизни», що переводилася приблизно з році 1909, – він з часів юнацтва і перебуваючи студентом числив себе українським патріотом. Та вузькі рямці, в які примушене було замкнутися переслідуване в б. Росії українство, дуже обмежувало перспективи своїх adeptів.

Це було причиною, що багатьох активних українців, діячів науки, літератури й громадського руху захоплювали хвилі за-

* Відбито з «Кооперативної Республіки» за 1930 рік.

¹ Ця дата в його біографії повторюється тричі: він народився 8 (21) січня, взяв другий шлюб 8 (21) січня і помер також 8 (21) січня.

гально-російського культурно-політичного життя. Зрозуміло, що і в М.І-вичу на довший час «общерос» висунувся наперед в порівнянні з українцем.

Закінчення університетської освіти М.І. припало, як сказано, на рік 1890, а кінець 80-х і наступні потім 90 рр. в б. Росії відзначалися виразним проникненням капіталізму поруч і взамін пануючого натурального ладу з численними пережитками кріпацької залежності. Нові умовини господарського побуту мусіли дати ґрунт і новим думкам.

Ідеологічно в той час пануюче старе російське народництво, котре вірило, що б. Росія в своєму господарському розвитку не зазнає капіталізму на європейський взір, а від натуральних умов господарства, завдяки общині та артілі, прямо перейде до вищих колективістичних форм життя, числячися з фактом зросту капіталізму в б. Росії, крок за кроком вносить в свій світогляд корективи.

Поруч зі старим народництвом, як його ідейний конкурент, виступає запозичена з Німеччини нова доктрина; на якийсь час громадську увагу опановує марксизм. В перших рядах прихильників цього напрямку, що між іншим в своїй ортодоксальності цілковито нехтував потребами національності і зневажливо трактував кооперацію², стріваємо ми й М.І. Туган-Барановського. Та з 70-х рр. в європейській економіці виступає також психологічна (гедоністична) школа і М.І., перший серед вчених б. Росії приймає та популяризує, закреслену ще Госсеном в році 1854, забуту, потім знова відновлену майже одночасно Менґером, Джевонсом та Вальрасом, блискуче заступлену також Бем-Баверком, теорію граничної пожиточности. Цілим своїм світоглядом – соціологічним, економічним і політичним – М.І-вич тоді належав до першої течії, але не був правовірним марксистом. До школи-ж австрійської його близькість обмежувалася на прийнятті психологічної теорії цінности, яку одначе він своєманітно примиряв з трудовою теорією цінности (в концепції Рикардо).

В своїй найпершій теоретичній праці «Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности» з

² Як посвідчує проф. Тотоміянц – марксизм кінця 90-х і початку 900-х рр. «призирливо ставився до т. зв. «малих дел», до яких відносили також і кооперацію» (Його «Кооперація в Росії», Прага, 1922, стор. 10).

року 1890³, М.І. робить першу проломину в своїм наслідуванні поглядів Маркса; він виступив з критикою соціалістичної, тоб-то абсолютної трудової теорії цінності, на якій, взятій від попередників, саме й базується вчення Маркса-Енгельса. Відкидаючи абсолютну трудову теорію цінності з одного боку, з другого – М.І. не вважає, як то думалося багатьома вченими, що теорія граничної пожиточності австрійської школи суперечить трудовій теорії цінності класиків, чи інакше – теорії коштів виробництва, і, починаючи з допіру названої, ще в низці послідувачів працю⁴ конструє синтезу тих двох теорій. Остаточо стисло та синтеза формулюється Т.-Барановським так: гранична пожиточність свобідно репродукованих виробів кожного роду повинна бути прямо пропорційна трудовій вартості тих-же продуктів⁵. Доказ цієї формули з поміччю вищої математичної аналізи ще в р. 1902 дав Столяров⁶. Перед появою синтезу теорій цінності М.І-веча, синтеза теорії цінності Рікардо-Менгера, в молодій тоді загально-російській економічній літературі одні економісти дотримувалися теорії цінності Сміта, другі, як напр. Чернишевській – Рікардо-Мілля, треті – Зібер, Скворцов, Ісаєв, Міклашевській, Воронцов... – Марксової теорії. Праця М.І-веча на-самперед розвінчувала абсолютну трудову – соціалістичну чи марксівську – теорію цінності; одночасно проти неї виступав і П.Струве. Все це не могло не викликати жвавої полеміки. Полеміка та відбувалася в кінці 90-х і на початку 900-х років; в ній взяли участь численні автори найрізніших напрямків – Чернов і Ніколай-он, Бельтов і Бухарін, Струве і Ізгоев, Слонімській і Бернацкій... Сліди її залишилися в таких місячниках, як «Жизнь», «Научное Обозрение», «Русское Богатство», «Современный Мир»... Полеміка надзвичайно зменшила число прихильників абсолютної трудової теорії; що-ж до виставленої М.І-вечом синтезу, то він був гостро поборюваний перш усього соціалістами обох напрямків – марксівського й народницького; по-за тим про-

³ «Юридический Вестник», 1890, кн. 10.

⁴ «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса» («Научное Обозрение», 1899), «Трудовая ценность и прибыль» (там-же, 1900), «Теоретические основы марксизма», 1905.

⁵ Проф. М.И.Туган-Барановский. Основы политической экономии. Вид. 4, 1917, стор. 51.

⁶ Столяров. Аналитическое доказательство предложенной г. М.Туган-Барановским политико-экономической формулы: предельная полезности произведенных продуктов пропорциональны их трудовым стоимостям. 1902.

ти нього писали проф. Мануїлов, Яроцкий та Дмитрієв і тільки де-хто – проф. Кулішер, С.Прокоповіч, проф. Железнов – прихильно поставився до тої спроби примирення двох теорій цінності⁷. Пізніш аналогічні спроби синтезу об'єктивної і суб'єктивної теорії цінності зустрічаються в економічних працях чи курсах політичної економії таких російських економістів, як проф. Залескій, проф. Ходській, доц. А.Боровой, Л.Бух. По-за тим питання такої синтезу розроблялося і в тій чи іншій формі його знаходили вчені закордонного світу. З них досить назвати: для Америки D.J.Green'a та H.J.Davenport'a, для Англії Marshall'a, для Франції Ch.Gid'a, C.Perreau, B. Nogarо, для Німеччини – H.Dietzel, E.Bernstein, Zwidineck, A.Renner, для Італії – Natol, для Норвегії – Aschehong'a та T.Aarum'a і, зрештою для Данії – Birck'a. Вповні оригінальний⁸ синтезі Туган-Барановського належить місце в низці тих, що дають внутрішнє, а не зовнішньо-еклектичне поєднання двох теорій цінності. Мусимо одначе додати, що в наш час відновлено негативне відношення до уживання в політичній економії самої категорії цінності. Є низка авторитетних економістів, які відкидають уживання цінності зовсім. З них назовемо G.Cassel-a⁹, R.Leifman'a¹⁰, A.Ammon'a¹¹, П.Струве.

В році 1891 М.І. випускає книжку «Прудон, його життя та діяльність». М.І. не поділяв пристрасно-негативної оцінки Маркса, – особисто ворогувавшого з Прудонем, – знаменитих «Економічних суперечностей» Прудона і уважав, що без цієї праці Прудона не повстав би й «Капітал» самого Маркса. В році 1892 виходить аналогічна праця М.І. про Д.С.Мілля, його життя та діяльність. Праці про Прудона та Д.С.Мілля відзначають собою етапи углублення економічних заінтересувань тоді ще молодого економіста.

В році 1894 з'явилися його «Періодические промышленные кризисы» – праця, яку в тім-же році він захистив в Московськiм

⁷ Наслідуючи Т.-Барановського, С. Франк спробував проробити таку-ж синтезу абсолютної трудової теорії з теорією граничної пожиточності, синтезу Маркса-Менгера.

⁸ Формуловка синтезу Т.-Б-им найбільш наближається до формулювань Dietzel'a та Mareshall'a. Але це може бути наслідком розв'язання однакового завдання.

⁹ Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921.

¹⁰ Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, 1919.

¹¹ Objekt und Grundbegriffe der theoretischen Nationalökonomie, 2. Auf., 1927.

університеті, як магістерську дисертацію. В цій творі, що виявив визначний конструктивний талант автора, на основі такого першоджерела, як «Синя книга»¹², подається історія криз в Англії¹³, розглядаються існуючі теорії криз, дається самостійна теорія періодичних промислових криз і обговорюється їх соціальне значіння¹⁴. Розуміється для цієї ранньої праці бракувало ще вповні вистарчаючих інформацій; вона написана головню історичною метою; статистично-графічної методи тоді ще, через невистарчальність статистичних даних, вживати було ще майже зовсім неможливо. Йдучи згаданою метою і обсервуючи народне господарство в цілому, як то започатковано Кене й продовжено Марксом, М.І. розвиває свою теорію ринків, щоби на цій базі збудувати свою теорію криз; обидві теорії – ринків і криз – по думці автора, стоять і падають разом. Розміри ринку в капіталістичнім господарстві, по теорії М.І., не визначаються розміром суспільного споживання, бо суспільний продукт складається не тільки з предметів споживання, але й засобів продукції¹⁵. Проблема ринку, проблема збуту полягає в тім, що немає пропорційного розподілення виробництва. Збут всіх продуктів можливий лише за пропорційного розподілення суспільного виробництва, а це цілком нездійсниме в умовинах капіталістичного господарства, де не суспільне споживання являється цілю й править суспільним виробництвом, а, навпаки, суспільне виробництво керує суспільним споживанням¹⁶.

Капіталізм силкується розв'язати проблему пропорційного виробництва і не досягає того; лише кризи загальної перепродукції, убиваючи зайві підприємства, або скорочуючи останні, повертають до необхідної пропорційности, свого роду рівноваги. Періодичні промислові кризи, по теорії М.І., залежать від порівнюючи постійного рівномірного накопичування капіталу з од-

¹² Його він студіював в Англії, де перед видрукуванням згаданого твору М. І. вич прожив два роки, збираючи матеріали.

¹³ Історія криз Англії Т.-Б-го досі є, по загальному признанню, кращою в світовій літературі про це питання, уявляючи з себе не лише опис, але й з'ясування їх.

¹⁴ Цей розділ під назвою «Die sozialen Wirkungen der Handelskrisen in England» вміщено в A. S. G. S., 1899, XII.

¹⁵ Його «Основы...», стор. 507.

¹⁶ Проти останньої тези, вказуючої на можливість розвитку капіталізму в тодішній Росії, особливо виступили народники – Воронцов і інші; навпаки, російські марксісти цю тезу прийняли.

ного боку, і нерівномірного вкладування їх в підприємство з другого. Накопичений капітал, шукаючи продукційного примінення, постійно тисне на промисловість, спонукаючи її до розширення. Чим більше скупчується капіталу, тим дужче він душить на промисловість. Настає мент, коли натиск переважає опір, промисловість приводиться в рух, підйом починає цикль, за ним йде криза і, нарешті, настає третя фаза – промислової депресії. Так циклічно, не по простій лінії, а по хвилястій відбувається капіталістичний розвій з його кризами, що впливають із самої природи капіталістичного ладу, а власне з слідуючих його трьох особливостей: 1) що капіталістичне господарство є господарством антагоністичним, в котрім робітник є простим засобом виробництва для керівника капіталістичного підприємства, 2) що капіталістичне господарство, відмінно від других антагоністичних господарств, має тенденцію до необмеженого розширення виробництва, як засобу накопичення капіталу і 3) що капіталістичне господарство в цілому є господарством неорганізованим, в котрім не існує пляномірного розподілення суспільного виробництва між ріжними галузями праці. В своїй першій науковій праці М.І-вч зв'язував теорію клясиків з психологічною теорією; на цей раз в своїй теорії криз, надзвичайно поглиблюючої розуміння природи капіталістичного господарства, він по власному признанню, зв'язав науку клясиків – Рикардо, Джеймса Мілля і, на нашу думку, найбільше Сея¹⁷ з аналізою Маркса, що міститься в II-му т. «Капіталу», зовсім і свідомо ігноруючи том III, де власне і є фрагменти незакінченої теорії криз. Як в першій праці – про цінність, – йдучи в марксістській течії, він істотно розійшовся з нею, так і тут. Не дивлячись на свій марксістський світогляд, він не згоджується з тезою, що капіталізму є іманентна тенденція до самознищення¹⁸, як рівнож і з тезою про тенденцію норми прибутку до зниження... Ці дальші ухилення автора від науки К. Маркса з'ясовують нам, чому і російські і закордонні марксісти, як ортодоксального, напр., Каутський та

¹⁷ В своїх «Нарисах з нової історії політичної економії», що почали друкуватися з початку 90-х років, М.І-вч між іншим назвав Сея «вульгаризатором» політичної економії; скоро цей погляд свій він, очевидячки, мусів змінити. В наші часи оцінка заслуг Сея в обсягу економіки сильно зросла, зосібна в американських колах економістів.

¹⁸ Т.Барановського «Der Zusammenbruch der kapitalistischen Gesellschaftsordnung» в «Archiv Sozialw. und Sozialp., Bel. 19.

Р.Люксембург, так і ревізіоністичного – Е.Бернштейн та К. Шмідт – напрямку виступили проти теорії криз Т.-Барановського. Найбільше її толерувавший Р. Гільфердінг¹⁹ висловився одначе з приводу неї так: «Это свихнувшийся марксизм, но все же марксизм, что делает теорию Т.-Б-го одновременно и столь странною и столь возбуждающею мысль».

З російських університетських вчених проти неї виступали професори А.Ісаєв, Д.Іванюков та С.Первушін, а поставилися до неї позитивно професори Петражцікій, М.Бернацкій та Шапошніков. З академічних німецьких²⁰ кол В.Bunzel та K.Diehl, не відкидаючи наукової цінності теорії М.І-вича, поставилися одначе до неї критично. Але більшість, і при тім самих авторитетних німецьких економістів взагалі, чи відомих своїми дослідженнями анальоґічних проблем, зустріла теорію Т.-Б-го позитивно. Про неї прихильно відгукнувся Gustav Schmoller²¹. Ліпший теоретик господарської кон'юнктури A.Spiethoff²² так само зазначив, що «книжка Т.-Б-го є першою науковою монографією про кризи» і визнав, що ця праця є «великим кроком в справі розробки теорії криз». F.Eulenbury²³ висловив погляд, що «в прегарній (treffliche) праці Т.-Б. маємо початок дійсного наукового дослідження криз. Pohle – приєднався до неї. Нарешті Werner Sombart²⁴ з приводу теорії криз Т.-Б-го в дебатах Союзу соціальної політики в 1903 р. висловився так: «Ця ідея диспропорції продукції, як властивої причини криз, походить від видатного російського вченого Т.-Б-го, якого імя я би хотів тут виразно згадати, яко – я смію те сказати – батька нової теорії криз. ... В цілому я вважаю цю теорію диспропорційності, говорив Зомбарт далі, – за надзвичайний поступ і без сумніву за найвищу форму теорії криз в даний час». Зомбарт відводить дослідженню Т.-Б-го роллю поворотного етапу до нових способів досліджувань, що провадяться нині статистич-

но-графічною методою і при тім в численних кон'юнктурних інститутах культурного світу. Французький професор і теж дослідник криз Jean Lescure²⁵ поставився до праці М.І-вича з захопленням. Він називає її «великим твором по питанням сучасності» ... «найбільш ориґінальним і найбільш значним в тогочасній літературі по питанню криз»..., «представляючи з себе ліпшу і найбільш переконуючу нову монографію про кризи»..., «маючи такий успіх, що в Німеччині вже повстала школа Т.-Барановського». Себе самого Лескюр зараховує також до його школи, називає учнем Т.-Б-го. Зрештою, щоби не переобтяжувати цієї на-шої роботи, обмежуємося ще до завваги, що високо авторитетний в світовій економічній літературі норвежський професор Кассель, коли йому довелося назвати пару найвідоміших новіших теоретиків криз, то він навів прізвіща Туган-Барановського і потім Лескюра²⁶, загалом ідучи сам в напрямку висновків Т.-Б-го.

М.І-вич уважав свої дві теорії – ринку і криз – остільки тісно звязаними, що вони стоять і падають разом. Сталося інакше. Його теорія ринку, збудована абстрактно, коли не зовсім впала, то майже залишена без уваги. Теорія-ж криз, виведена емпірично-історичною методою, стала вихідним пунктом, можна сказати, для всіх пізніших теорій криз. Низка дослідників, кожний зі свого боку, вказали на її прогалини. Шпітгоф вказав на неповність аналізу Т.-Б-го; Поль – на те, що Т.-Б. не звернув уваги на фактор зросту населення; Зомбарт – на те, що теорія криз Т.-Б-го обмежується об'єктами анорґанічної природи; Лескюр доповнює, залишеним Т.-Б. без уваги, впливом картелів на кризи; теж саме робить Зомбарт відносно впливу трестів на кризи... Всі подібні доповнення і поправки, як показано вище, зовсім не перешкождали тим вченим признати видатної заслуги Т.-Б-го, як теоретичної так і практичної. Остання полягає в тому, що після праці Т.-Барановського повстала можливість де-яких проґнозів кон'юнктури і криз. Сам він кілька разів вдало заповідав вибух криз: для Росії – кризи в роках 1899, 1907 і 1914, для Німеччини – кризу 1901 р. Кілька інших вчених, оперуючи вказаними Т.-Б-им феноменами криз, теж приходили до вдалих передбачень господарських криз. Не треба казати, яке колюсальне значіння

¹⁹ Його «Финансовый капитал», изд. 3. Госиздат, 1923, стор. 332–333.

²⁰ Обговорювана тут праця Т.-Б-го з'явилася в перекладах на мови: німецьку («Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England», 1900), французьку («Les crises industrielles en Angleterre», Paris, 1913) та англійську і т. ч. увійшла в світову економічну літературу.

²¹ «Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre», II. T., 1904. S. 487.

²² «Die Krisentheorien» von I.-B. und L.Pohle, Schmoller's Jahrbucher, Bd. 27, S. 703.

²³ «Die gegenwärtige Wirtschaftskrise». Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik III. Folge, Bd. 24, S. 307.

²⁴ Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 113, 1904.

²⁵ «Les crises générales et periodiques de surproduction», Bordeaux, 1906, стор. 6.

²⁶ G.Cassel. Theoretische Sozialökonomie, 2. Auf., 1921, стор. 465.

для ділового світа має можливість подібних передбачень. Правда, стан економічних знань ще не такий, аби ті передбачення носили категоричний характер, але й приблизна вказівка на наближення суспільно-економічної кон'юнктурної бурі і грому вже має таке значіння, що поруч з науковими кон'юнктурними інститутами, відгукуючись на потребу широкої публіки, стали з'являтися – особливо багато в Америці – й квазі-наукові інститути, «лавочки» для прогнозу кон'юнктури. Таке теоретичне і практичне значіння магістерської дисертації М.І-вича.

Року 1895 він був обраний приват-доцентом Петербурзького університету, та міністр освіти його не затвердив, і М.І-вич провадить наукову працю без катедри. В тім-же році він містить в місячнику «Мір Божій» (XII.), який видавала Л.К.Давидова, перша його дружина, марксистка, статтю: «Значеніе экономического фактора в истории», обстоюючи засаду історичного матеріалізму. Молодому і талановитому авторові роблять заперечення, висвітлюючи односторонність його позиції, такі сили, як Михайловській та Кареев. В році 1896 в тім-же журналі (№ 4.) М.Ів. відповідає на закиди своїх опонентів, головню Михайловського, статтю: «Экономический фактор и идеи», захищаючи матеріалістичний світогляд та в свою чергу нападаючи на народництво. В році 1897–98 працює в журналі «Новое Слово», містячи низку розвідок підготовлявших слідууючу його визначну працю²⁷.

Пореформенний розвій модерного фабричного капіталізму на загально-російським ґрунті в радикально-народницьких і до них ідеологічно близьких колах викликав загалом негативне відношення. Чернишевський (на сторінках «Современника»), виявив до нього повздержливе відношення, Єлісеєв в «Отечественных Записках» (1868), осуджував фабричне виробництво, Михайловський в році 1873 вказував на сумні наслідки для народа від проникнення капіталізму. Слідууючі автори, поважніші для свого часу економісти, а саме В.В.²⁸ та Николай-он²⁹, крім відємного відношення до розвитку капіталістичного господарства на східно-європейським ґрунті, краще ніж другі відзначали

²⁷ Статті: «Борьба фабрики с кустарем» (кн. I, за 1897 р.), «Влияние низких хлебных цен» (VI), «Историческая роль капитала в развитии нашей домашней промышленности» (VII), «Народничество крепостного периода» та ін.

²⁸ Його «Судьбы капитализма в России», 1882; ініціали «В.В.» означають П.В.Воронцова.

²⁹ Його «Очерки нашего общественного пореформенного хозяйства», 1893.

своєманітні особливости господарського ладу тодішньої Росії в порівнанні з Західною Європою і в своїм прогнозі дальшого розвитку виробництва покладали надії на артілі (В.В.) чи на общину (Н.-он), гадаючи прищипити общині не лише наукове хліборобство, але й велику промисловість... Коротко кажучи, вони вірили в окремих, своєманітний шлях розвитку тогочасної Росії.

Новоповставша ідеологічна течія марксистів мала нахил зменшувати значіння особливостей російського господарського розвитку в минулому і в усякім разі не сподівалася ухилення Росії від загального напрямку господарського розвитку капіталістичних країн в майбутньому³⁰.

Відгукуючись на цю суперечку, М.І-вич розробляє зпочатку доклад: «Статистические итоги промышленного развития России», який читався й дебатувався в кількох засіданнях «Вольно-Экономического Общества» в перших трьох місяцях 1896 р. В нім окреслена в загальних рисах вже та позиція автора що-до господарського розвитку б. Росії, якій присвячена слідууюча його праця про «русскую фабрику». В надрукованих «Статист. итогах» (1898 р.), ми знаходимо категоричне твердження Т.-Б-го, що «факти російського життя цілком відповідають теоретичній схемі Маркса» – погляд, пізніше ним проревізований.

В р. 1898 вийшла з друку і сама «Русская фабрика в прошлом и настоящем», т. I, що уявляє з себе написану під матеріалістичним кутом зору і поки що «непревзойденную по полноте и глубине» (вираз проф. В.А.Косінського) історично-теоретичну монографію, викликану бажанням перевірити народницьку позицію що-до шляхів розвитку б. Росії і майбутности в ній капіталізму.

В згаданій монографії, починаючи з XVIII в. простежено етапи розвитку капіталізму в б. Росії. Між іншим виявилось, що, як і слід було сподіватися, індустриальний розвиток б. Росії мав глибоко-своєманітні риси. Так, на Заході, схематично беручи, з домового виробництва родилося ремесло, з нього – кустарництво, з кустарництва – мануфактура і так – до фабрики. В історії б. Росії багацько галузів кустарництва також вийшло з домового виробництва, одначе не всі. Часом навпаки: дореформенна фабрика (напр., бавовняна), породжувала кустарне виробництво, а іноді навіть сама була ним проковтнена; іноді розвій йшов від фабрики через наймане домове виробництво до самостій-

³⁰ «Основы»..., стор. 112.

ного кустаря³¹. Знесення кріпацтва, технічні удосконалення, розширення ринків породжують фабрику, що, витискаючи кустаря, набуває все більш пануючого значіння. Одначе, вона не все вбивала кустаря; їх відносини були далеко складніші. Почасти фабрика його витискала, почасті модифікувала кустарництво, розпилюючи його, почасті навіть породжувала нові галузі кустарництва. При всьому своєму переможному ході капіталізм, таким чином, не в силі був захопити всього народного господарства, навіть всієї промисловости, хоч втягував б. Росію й де далі більше в світове господарство. Глибокою особливістю минулого господарського розвитку б. Росії була відсутність в ній західно-європейського міського ладу, також надзвичайна живучість залежної праці. Новіша Росія, – писав М.Ів. перед світовою війною, – не може бути принципово протиставлена капіталістичним країнам Заходу, бо і в ній існує капіталізм, але не можна сказати, що господарський лад сучасної Росії нічим не відрізняється від других країн, бо господарський і соціяльний лад кожної країни має свої індивідуальні риси, що не повторюються³². «Русская фабрика»..., назавжди звязавши імя М.Ів. з науковою розробкою історії фабрично-заводської промисловости в б. Росії³³, має – я згоджуюся тут з д-р Gringanz'om «в багатьох відношеннях більш, як тільки льокально-російське значіння: ця праця дає опис і зясування появи і розвитку капіталізму взагалі... являючись безсумніву найвизначнішою працею по історії російського народного господарства»³⁴. В 1900 р. вона зявилася в німецькій мові «Die Geschichte der russischen Fabrik», знайшовши високу оцінку в німецькій економічній літературі, – напр., з боку такого визначного знавця модерного капіталізму, як Зомбарт і інші. Німецький переклад зробив її приступною для використання авторами різних закордонних країн. Цей перший том «Рус. фабрики» став докторською дисертацією М.Ів., яку він захистив при Московськiм університеті³⁵ в рік виходу книжки в світ, 19.XII.1898 р. Хоч перший том і закінчено було

³¹ «Русская фабрика», стор. 174–175, вид. року 1926.

³² «Основы»..., стор. 113.

³³ Проф. А.Билимович, в щоден. «Россія», Одеса, 24. II. січня 1919.

³⁴ Dr S.Gringanz – «M.I.Tugan-Baranowsky und seine Stellung in der theoretischen Nationalökonomie», Riga, 1928, стор. 143–144.

³⁵ Цікаво, що народник проф. А.И.Чупров усунувся від обов'язку виступити офіційним опонентом; захист вилився в двобій народників з марксістами, якому Е.Чіріков присвятив віршованого памфлету.

обіцянкою скорого виходу другого, одначе продовження праці не зявилось. Може М.Ів-вич і не брався за продовження, бо полемічні пристрасти з приводу майбутніх шляхів розвитку б. Росії притихли, а може продовження праці було і згинуло – чи в Петрограді, який М.Ів. довелося раптово залишити в 1917 р., чи під час розгрому маєтку, в яким він жив в 1918 р., коли знищено було й високоцінну його власну бібліотеку.

По виході «Русской фабрики» йому довелося продовжувати полеміку зі своїми противниками і критиками в місячнику «Начало» (1899 р. I. і II.), який редагували Струве і М.Ів-вич. Йдучи в марксіській течії, яка тоді призириливо трактувала кооперацію («малыя дела»!), між іншим і М.Ів-вич в ролі співредактора «Начала», як свідчить проф. Тотоміанц³⁶, був в той час противником кооперації і зосібна осуджував продукційну кооперацію...

Одночасно громадське й приватне життя М.Ів. проходить в колах радикальної, переважно марксіської інтелігенції Петрограду. Поруч з науково-економічними працями, він в пресі й в наукових зібраннях, яко неомарксіст, заступає деякі принципи тоді молодого марксіського напрямку. «Я знав Туган-Барановського в 1894–95 рр., – каже проф. Швітау³⁷ коли він зі своїм другом і одностумцем, відомим Петром Струве³⁸, виступав по питаннях «марксізму» в Петербурзькiм «Вольно-Економическом Обществе», в цій академії цілого ряду поколінь економістів». Всеопікуюче око царського режиму це порохувано М.Ів-вичу. Замість того, щоби йому, як доктору політичної економії, зайняти професорську катедру, через політичну «неблагонадійність», по розпорядженню міністра народної освіти, він, допущений до викладів в 1895 р. і потім в 1898 р. – звільняється в р.

³⁶ В.Ф.Тотоміанц. Кооперація в Росії, Прага, 1922, ст. II.

³⁷ Стаття Швітау, «Осескій Листок», 24/XI. січня 1919.

³⁸ Цікаво, що згодом обидва славні економісти все далі відходили від марксізму. Струве навіть склав (1898 р.) перший маніфест для новоповставшої партії російських соціял-демократів, а потім ще дужче пірнав з марксіським світоглядом, ніж Т.-Барановський. В час-же їх співробітництва в місячниках «Начало» і «Мір Божій» вони були нерозлучними приятелями. Е.Піменова в своїх спогадах розповідає, що тогочасний талановитий карикатуриста В.Каррик намалював пані А.М.Калмыкову, що симпатизувала марксіському рухові, як «мамку», що держала на руках кричачих дітей Струве і Т.-Барановського; дуже вдала карикатура на літературних журфіксах ходила по руках, викликаючи жарти і сміх.

1899 також з посади університетського приват-доцента. Вслід за тим за участь в студентській демонстрації 4 березня 1901 року на Казанській площі М.Ів. був заарештований та висланий з Петербурга. Він оселився в своїх знайомих, українофілів Русінових в с. Пізники Лохвицького пов. на Полтавщині. Це ввело його в коло місцевих громадських інтересів: він стає повітовим і губерніяльним земським радним, приймає участь в комітеті для потреб сіл.-господарської промисловости, що були засновані міністром Вітте, і інш. Зосібна в цей час М.І-вич дуже зацікавився сільським кустарним виробництвом.

В тогочаснім суперництві ідеологій на загально-російським ґрунті марксизм протиставився народництву, яке саме в своїй революційній частині переживало гостру кризу: його «ходження в народ» простий люд не прийняв, а уряд зробив йому безприкладний розгром. Виходячи з факту зросту в тогочасній Росії новітнього капіталізму, марксизм особливому шляхові розвитку Росії, про який мріяли народники, протиставив випробовані шляхи Європи, якими, на його думку, мусіли пройти всі народи. Капіталізм, це не тільки неминучий шлях, але й бажаний, бо він не тільки експропріює, але й організує нову пролетарську армію, «мерные шаги которой – по выразу тогочасного марксиста Струве – слышатся на Западе». «Объективна» діалектична метода аналізу явищ марксизму протиставляється «суб'єктивній методі російської соціологічної школи». Розуміння поступу, як максимального розвитку продукційних сил, протиставлено народницькому розумінню поступу, як стремління до ідеалу суцільної всебічно розвиненої людської особи. Поняття клясової боротьби й віра в творчу роль пролетаріату протиставлені народницькій вірі в силу критично-думаючих особистостей, вірі в єдність мас фізичної й інтелектуальної праці. По за цим принциповим розходженням народництва і марксизма між ним, одначе, була і де-яка подібність: в їх політичних стремліннях, в прагненні до знищення капіталістичної експлоатації мас, потім в їх опозиції до новопоставшого з кінця 90-х рр. третього ідейного напрямку, напрямку т. зв. критичного ідеалізму.

Корінь останнього міститься в філософії Канта і неокантианства. Його виявляє насамперед той, кому ще зовсім недавно повставшою партією російських соціал-демократів було доручено написати від її імені «маніфест». Виявляє П.Б.Струве і майже одночасно Бердяєв, Булгаков та інші. Зрештою позиція

ідеалістів зістала сформульована в збірникові «Проблемы идеализма», що видав проф. Новгородцев р. 1903-го. Цей збірник, в котрому виступають опріч Бердяєва і Булгакова ще й такі вчені, що пройшли через марксистську школу ревізіонізму, як Богдан Кистяковський (Українець) та С.Франк, і постійні ідеалісти, як кн. С. і Є.Трубецькі, – відбиває певний перелік в думках російської інтелігенції. Перенявшому концепцію Маркса повністю, ортодоксально російському марксизму, як раніш перед тим народництву, прийшла черга переглядати свої позиції, зробити їх ревізію. Рух до ідеалізму вже означав кризу марксистської течії – ревізіонізм. На російським ґрунті, як компетентно засвідчив П.Б.Струве, «критичний рух в марксизмові відрізняється від західно-європейського далеко більшою смілівістю, рішучо, без жадних примирюючих оговорок і недомовок пориваючи з тими положеннями марксизму, які виявили себе в очах представників цього руху нестійкими». Криза російського марксизму поглиблювалася перенесенням на рос. ґрунт також німецького ревізіонізму, на чолі якого стояли Бернштейн та Давід. Серед самих марксистів спалахнули палкі ідейні суперечки про спірні тези марксизму.

Все те разом з іншими сучасниками переживав і чутливий, все шукаючий наукової правди М.Ів., який, почавши від першої праці, не переставав ревідувати марксистський світогляд при чім, як сумлінний і незалежний від догми дослідник, не раз вже приходив до висновків, котрі не все відповідали Марксовій доктрині. В книжці «Научного Обозрения» за травень (1899) він містить статтю під назвою: «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса», – в якій знов розходячись з Марксом, доводить, що «скорочення частки перемінного капіталу, замінення робітника машиною (за інших однакових умовин), зовсім не відбивається на нормі прибутку... і що вульгарні економісти безумовно праві, коли відкидають будь яку різницю, в розумінні створення прибутку, між знаряддям праці й робочою силою».

Так поглиблювалися його теоретичні розходження з марксизмом та зазначалося наближення до ідеалістичного світогляду³⁹. По його «Очерках новейшей истории политической эконо-

³⁹ Його весь час дотримувався Драгоманів, наш великий мисленник 80-х рр. Туган-Барановський не знав соціально-економічного світогляду Драгоманова, а тим часом світогляд останнього періоду життя Т.-Барановського так близький до ідеалу Др-ва, майже тотожний!

міи и соціалізма», які він з р. 1901 розпочав друкувати в журналі «Мір Божій» і які окремим виданням по раз перший вийшли в році 1905, можна простежити наростання того духового перелому. В них він високо цінить «утопізм» Оуена, Сен-Сімона, Фурє, «малювавших в блакитній далечині заллятий соняшним сяйвом новий чарівний світ, котрий мусить прийти на зміну тяжкого і похмурого старого світу...», цінить його творчість навіть вище досягнень основоположників так зв. «наукового» соціалізму. Він говорить: «Оскільки творчість вище критики, остільки утопісти вище своїх продовжувачів-критиків капіталістичного ладу Прудона, Родбертуса, Маркса». У П.Б.Струве на рік 1901 припадає засвідчення, що «союз його (Струве) і Туган-Барановського з ортодоксальними марксістами розпався»... Ширший нарис М.Івча про науку Маркса з року 1902 був закінчений словами: «В наш час весь теоретичний будинок, побудований ґеніяльним автором «Капіталу», дає розколини, руйнується й, очевидно, хилиться до упадку. І все змушує до думки, що нова соціальна доктрина, яка замінить «ветшаючий марксізм», зуміє сполучити в суцільній гармонійній концепції практичний ідеалізм з теоретичним ідеалізмом»⁴⁰. «Очерки»..., які вийшли і окремим виданням, уявляють з себе жваво, іноді захоплююче і навіть поетично⁴¹, але без претензії на вичерпуючу повноту написану працю про ідейний вклад до скарбниці соціально-економічних знань з боку визначних політико-економістів і соціалістів XIX в. Це – перший в російській мові оригінальний твір по історії соціально-економічних доктрин.

Такий-же характер творів з історії, як щойно згадана історія соціалістичних думок, мають і дві слідуєчі більші публікації – про марксіський соціалізм, а пізніше про сучасний соціалізм.

Перша з них підготовлялася низкою розвідок про суспільну класу, про психічний фактор суспільного розвитку, про крах капіталістичного ладу, нарешті, про класову боротьбу, помічених в російських місячниках («Мір Божій» та «Новый Путь» за 1903–4 рр.) та в Archiv für Sozialn. und Sozialp., Bd. 19. З них потім головно й повстали його «Теоретическія основы марксизма». В цій праці, що уявляє з себе значний етап у відході Т.-Б-го від

⁴⁰ «Мір Божій», 1902, VII–X.; в окремих виданнях «Очерків» вираз «ветшаючий марксізм» опущено.

⁴¹ Серед посмертних паперів М.Івча я бачив навіть писані ним вірші; чи були вони десь друковані – невідомо.

науки Маркса, він приміром, хоч і надає значіння господарському факторові, але підносить і одночасне значіння ідеального, висловлюючись в тім сенсі, що в ході історії все більшої ролі набувають інші соціальні фактори, як знання, психіка, і де далі господарство все більше з причин суспільного розвитку стає його наслідком. Потім він не думає, як вчить доктрина історичного матеріалізму, що історичний розвиток полягає тільки в класовій боротьбі; політична боротьба не покривається з класовою і такі речі, як релігія, умілості, соціальний ідеал і соціальна політика мало надаються до зясування за допомогою класових інтересів. «Історія людства є щось незрівняно вище і шляхотніше, ніж гола боротьба за засоби життя». І не думає Т.-Б-ий, щоби капіталізм був засуджений на натуральну смерть, як це говорить детерміністична теза Маркса. Людство, каже Т.-Б-ий, не одердить соціалізму, як якийсь дарунок сліпих елементарних економічних сил, тільки мусить новий суспільний лад цілесвідомо підготовляти і виборювати...⁴². Такі – щоб не наводити більше, – висловлені в обговорюваній праці принципи, відмінні від Марксових соціологічні і соціалістичні погляди Т.-Б-го. Вони продовжують його нахил до ідеалізму, сприяючи зближенню його з одного боку з де-якими американськими соціолоґами, а з другого – з російською суб'єктивною школою (Михайловський, то-що)⁴³.

Закреслені вище ухили М.Івча в бік ідеалізму знаходять безпосереднє продовження у вийшовшій по році праці під назвою: «Современный соціалізм в своем историческом развитии» (1906)⁴⁴ яка свідчить про ще далі йдучий майже цілковитий відхід його від марксіського соціалізму. Згаданий твір, як засвідчує сам автор в передмові, вимагав від нього досить багато

⁴² Див. Bernstein «Tugan-Baranowsky als Socialist», Archiv für Sozial. und Sozialp. B. 28; також Kautsky – критики в «Neue Zeit», Bd. XXVI.

⁴³ Julius F. Hecker. Russien Sociology. A contribution to the history of Sociological thought and theory, New-York, 1915, ст. 224 і 238. Названий автор уважає появу «Теорет. марксизма» за переломовий етап в еволюції світогляду Т.-Б., кажучи, що до цієї праці Т.-Б. був «чистим» чи «ортодоксальним» марксістом. Останнє твердження, як нами виказано вище, – не вірне.

⁴⁴ В німецькій мові – «Der moderne Sozialismus in seiner historischen Entwicklung. Dresden, 1908; в чеській – «Modezni socialism ve svém historickém vývoji», Praha. 1927; в українській – «Сучасний соціалізм в своїм історичнім розвиткові», Київ.

праці. Він уявляє з себе систематичний і науковий, об'єктивний, критичний стислий виклад сучасного соціалізму. Подібного викладу не було ще в цілій світовій літературі. Тому, що марксістський соціалізм після його глибокого переконання «ніяк не вичерпує наукових елементів соціалізму», він мусів звернутися до наук т. зв. утопійного соціалізму, який «в де-яких відношеннях безумовно більш науковий, ніж марксізм». В перших рядках вступу до праці – «Про суть і цілі соціалізму» – автор констатує, що «соціалізм, як доктрина, надзвичайно далека від ідеалу закінченої наукової системи». Марксізм гордиться, пише він, тим, що з утопії зробив соціалізм наукою, але його властивістю є дуже ненаукова байдужість до точного означення термінів і понять... і цілі соціалізму після нього також залишається невідомою... Нічого не може бути більш помилковим від звичайного погляду, що теорія соціалізму подана цілком в працях Маркса та його школи; соціалізму, як теорії майбутнього, Маркс майже не торкався... «Диваки утопісти дали соціяльний ідеал працюючим і, як позитивна доктрина, соціалізм створений цілком цими дивними людьми і ніким іншим. Соціалізм, як доктрина, є доктриною перш за все про новий соціяльний ідеал», – що має завданням перетворити не лише господарську, але й цілу духову культуру. Виходячи з того, що єдиний корінь соціалізму в рівності, Т.-Б-кий гадає, що лише в філософії Канта – про верховну святість людської особистості – знаходимо непохитне обґрунтування цього принципу, лише несоціяліст Кант дав непохитне обґрунтування соціалізму. Соціалізм для Т.-Б-го є вимогою натурального права, а звичайне протиставлення індивідуалізма соціалізові базується на непорозумінні. Він говорить про соціалізм в широкому розумінні цього слова, в склад якого увіходить соціалізм у вузькому розумінні – комунізм та анархізм, і подає його дефініцію. Історично ці ідейні течії розвивалися в тісному зв'язку, взаємно переплітаючись, але в наш час ледви чи є рація виносити їх за одну дужку і обіймати їх в одній спільній дефініції. В розділі про критику капіталістичного ладу він зупиняється насамперед на науці про визиск працюючих і думає, що у Сен-Сімоністів і у Пеккера ця наука набула своєї повної і об'єктивної ясності; зі свого боку він поборює визиск зі суб'єктивного погляду, на підставі етики, впливаючої з філософії Канта. «Відніміть від теорії визиску, каже він, етичну ідею рівноцінності осіб і вся теорія втрачає практичне значіння... бо

соціалізм – не тільки наука, але й ідеал...». Опертя-ж науки про визиск і соціалізму на абсолютну трудову теорію цінності, як то робилося де-якими з ранніх соціялістів, починаючи з В.Томпсона і до Маркса включно, на погляд Т.-Б-го не тільки не підсилює наукової позиції соціалізму, а навпаки – рішуче його ослаблює. І він показує, чому той зв'язок є й небезпечний і, головно, зовсім непотрібний. В розділі II-м подано класифікацію соціялістичних систем, а в III-му – говориться про здійснення соціалізму, що, хоч на разі не може бути в повній мірі переведене, але однак вже нині може бути реальною ціллю практичної політики. Така схема соціялістичної ідеології Т.-Б-го по виході його з річища марксістського соціалізму.

З наростанням першої загально-російської революції вільніша політична атмосфера відразу-ж стала виявляти силу українства. М.Ів., як радний Полтавського Губерніяльного земства від Лохвицького повіту, йде в контакт з українцями. І нехай буде золотими літерами вписаний в його життєпис факт, якого я сам був свідком, що саме він – в данім разі відбиваючи настрої несмілого українства серед цензових земців, а ще більше силу стихійного українства широких народніх мас – М. Ів-ч Туган-Барановський зробив в 1905 році пропозицію Полтавському Губерніяльному Земському Зібранню про поставлення першого пам'ятника на Великій Україні нашому ґенієві Т.Г.Шевченкові і розпочаття збірки на цю ціль; останнє, які відомо, й було зреалізоване.

II.

В періоді між першою і другою загально-російськими революціями М.І.Туган-Барановський розвиває одночасно свою педагогічну, літературно-наукову та кооперативно-громадську діяльність, виявляючи кольосальну енергію.

Перша революція 1905 р. знов повертає М.І-вича до приватної доцентури на Петербурзькому університеті, де завжди він збирав так багато слухачів, що звичайні аудиторії не могли всіх вміщати, через що його виклади було перенесено до актової сали університета. Та його педагогічна діяльність не обмежувалася самим лише університетом. Одночасно він був професором політичної економії на Петербурзьких Вищих Бестужівських жіночих курсах, а від 1914 року ще й на Петербурзькій

Політехніці; в рр. 1912–1913 він з Петербургу доїздив для читання лекцій з кооперації до Московського Народнього Університету імени Шанявського. Поза тим він часто виступав з численними прилюдними лекціями й докладами, як в столицях, так і на провінції. Він не був оратором, але промови його проходили завжди з величезним емоціональним піднесенням. По виразу Швітау, «речь его жгла и дразнила». Стрімкий потік його думки ніби випереджував їх словесний вираз і захоплення лектора передавалося слухачам. По словах його б. слухача, нині проф. Кондратьєва, М.Ів. «не належав до тих професорів високих шкіл, що з року на рік викладають за раз прийнятою програмою. Стежучи за інтересами суспільства і аудиторії, він зупиняється у своїх лекціях саме на тих темах, що хвилювали в даний мент ширші кола чи студентство. Студентство купчилося довкруги його катедри, провадило напружену інтелектуальну роботу в кружках при його участі та в його семінарі. Тут панувала необмежена свобода розумової творчості молоді, вільний вибір тем, вільна трактовка і критика, вільна боротьба напрямків. М.Ів. остільки давав свободу, не давлучи на молодь своїм авторитетом та своєю вченістю, що інколи здавалося, ніби він, углиблений в себе, розсіяний, залишається байдужим до «юных терзаній»; приходилося добиватися строгої критики, ніби будити великого вчителя. Його здається ніхто і ніколи не називав професором, а завсігди тільки інтимнішим: «Михайло Іванович»⁴⁵. Ця популярність поруч з опозицією до бувшого царизму ставили М.Ів. все в положення переслідуваного і неблагонадійного. Коли в році 1913 він був обраний професором політичної економії на Петербургським університеті, міністр Касо не затвердив його. А в 1915 році він і зовсім був примушений покинути Петербургський університет. По революції 1917 року його знова обрано професором цього університету, та він, вже звязавши свою долю з українством, не вернув до Петрограду, а став професором новопоставшого українського університету в Києві.

Аґрарні розрухи на Полтавщині та Харківщині в 1902 р., а потім аґрарна революція 1905 р. на всю широчінь і в найгострійшій формі видвинули й поставили аґрарну проблему тодішньої Росії. Відгукуючись на неї, Туган-Барановський скупчує свою увагу на питанні реформи землеволодіння, якому й присвячує книгу: «Земельная реформа» (1905 р.). В ній він, не по-

годжуючись ні з соціал-демократичною, ані з соціал-революційною програмою, запропонував свій проект розв'язання земельної справи. На його думку слід було землеволодіння пересічно поверх 50 дес. примусово викупити. Викуплена земля мусіла скласти не підлягаючий передачі в приватні руки національний земельний фонд – фонд всієї нації, а не окремих осіб чи ґруп. З нього земля передавалася б трудовому селянству на основах вічно-спадкового земельного користування. Цікаво, що намічені М.І-вичом засади націоналізації землі з передаванням її в спадкове користування трудовому селянству були справді зреалізовані в жовтневий період другої великої революції; лише революційний спосіб здійснення вивласнення надав йому характеру конфіскації всього нетрудового землеволодіння.

Читання лекцій привело М.Ів-ча, до систематизації і до видання для слухачів спочатку «Лекцій по политической экономии» (в 1907 р.), а потім в 1909 р. «Основ политической экономии». «Основы» в першій виданні присвячені: «Кене, творцеві «економічної таблиці», Г.Ґосенів – давшому теорію граничної пожиточности та К.Марксові – найглибшому критикові капіталістичного ладу». Згадані «Основы» були потім Російською Академією Наук вшановані великою премією імени адмірала С.А.Ґрейґа. За життя автора в р. 1917 вийшло четверте перероблене й доповнене видання цього курсу⁴⁶. Глибокий і оригінальний по змісту цей курс незабаром виділяється на перше місце серед ліпших анальогічних публікацій професорів А.І.Чупрова, А.А.Ісаєва та Железнова, Георгієвського то що; до нього нам ще прийдеться вернутися.

Одночасно М.І-вич розмінюється й на поодинокі окремі розвідки, статті, огляди, редакторство і співробітництво. Пише біографії економістів для Handwörterbuch d. Staatswissenschaften, редагує переклади праць кращих закордонних економістів, як напр., переклад з другого німецького видання праці Бем-Баверка «Капитал и прибыль» т. I., з його передмовою, врешті – редагування серії видань «Невыя идеи в политической экономии», співредакторство «Української Енциклопедії», стаття в збірнику «Біржа» (редакція проф. Яснопольського), огляди стану народнього господарства в річниках часопису «Речь», співробітництво в місячниках «Вестник Европы», «Русское Богатст-

⁴⁶ Видано в перекладі на чеську мову в 1928 р.; переклад український все ще чекає видавця.

⁴⁵ Н.Д.Кондратьев. М.Ив.Туган-Барановский, 1923.

во», «Современый мір», то що. В деяких своїх розвідках він уважно розробляє проблеми ідеалізму і в етиці знаходить нове виявлення також економічних проблем. До них відноситься, викликана появою голосного збірника «Веги», стаття під назвою «Русская интеллигенция и социализм» (1919). Потім, занявшись моральним світоглядом Достоєвського, дає статтю «Три великих етических проблемы». Зазначавши, що так само, як і найвизначніший філософ Кант, але цілком незалежно від нього Достоєвський підніс ідею верховної цінності й святости людської особи в спосіб небувалий в цілій світовій літературі та виявив це в художніх образах, – М.Ів. показує в цій праці, як з тої ідеї у Достоєвського випливали три проблеми: чому цінимо людську особу так високо – проблема Бога; який мусить бути моральний закон – проблема людськості; як зясувати порушення морального закону – проблема світового зла. Ось ті три великі проблеми, якими мучився Достоєвський та які знайшли відгук і у вічно шукаючій душі М.Ів-ча. Прочитаний у Москві доклад на цю тему викликав такий палкий ентузіазм у слухачів, що по його закінченні, курсістки понесли М.Ів. на руках. Зрештою, з приводу збірника Форлендера про Канта і Маркса він написав статтю «Кант і Маркс»⁴⁷. Зі щойно згаданих статей склався потім його збірник: «К лучшему будущему», що вийшов в 1912 році.

В році 1913 М.Ів-ч публікує в німецькій мові працю під назвою *Soziale Theorie d. Verteilung*: в російській мові – в 1914 р. Елементи цієї теорії Т.-Б-го зустрічаються вже в старших його працях про суспільну клясу, клясову боротьбу, в науці про визиск, починаючи з 1904 р.; в недосить ще розвиненім вигляді подибуємо її в першій виданні «Основ» (1909 р.). Він назвав її соціальною, зважаючи на те, що в ній видвигнуто ролю соціального фактора в розподіленні народньо-господарського зиску. Психологічна школа, яка будувала розподілення на теорії гряничної пожиточности, і марксівська школа, будуюча на абсолютній трудовій теорії цінности, не кажучи вже про інші теорії, його не задовольняли тому, що виходили з преміси соціальної рівности учасників розподілу. Для нього обект розподілу хоч і виступає в формі цінности – ціни, одначе умови формування цін зовсім не є причиною творення кляси і клясових конфліктів; причин панування одних й залежности других слід шукати поза

⁴⁷ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpol. B. 33; дивись також Schulze-Göwernitz «Marx und Kant», там-же, B. 30.

межами чисто економічних взаємин. Розподілення, це – історична категорія, що виходить поза область національної економії і стає предметом соціології та загальної історії. Після теорії М.Ів-ча, як вона остаточно сформульована в останнім за життя автора виданні «Основ», висота зарібної платні залежить від продукційности суспільної праці та від співвідношення соціальної сили робітників і капіталістів. Тими-ж факторами (з додачою ще швидкости обороту) визначається прибуток. Підкреслення соціального моменту є характеристичною особливістю його соціальної теорії розподілення. По власному признанню М.Ів-ча його розходження з марксізмом в цій теорії, далеко не так значне, як здається. «Я вважаю свою теорію розподілення, писав М.І-вич⁴⁸, тільки дещо зміненою і очищеною від усіх ненаукових елементів теорією Маркса. Вона не укладається в систему Маркса, але звязок наочний». Отже корінь соціальної теорії Т.-Б-го в теорії визиску Маркса, що помітив і Е.Келленбергер⁴⁹. Не без впливу на нього був також Р.Штамлер⁵⁰. Як теоретик, що видвигнув момент соціальної сили, Т.-Б-ий займає місце в низці таких *Machttheoretiker*, як Штольцман, Оппенгаймер та ін. Особливо близькою до теорії Туган-Барановського є теорія розподілення Штольцмана, для якого розмір прибутку є не тільки наслідком впливу натуральних продукційних факторів, але також наслідком укладу соціальних сил⁵¹. Привнесенням соціального моменту до політичної економії Т.-Б-ий зближається до таких німецьких економістів як Р.Штамлер, Р.Штольцман, Карль Діль⁵², А.Амон, – які приписують соціально-правній організації відповідний вплив на повстання господарських явищ. Їх об'єднують під спільною назвою соціально-правної школи. Зрозуміло після цього, що теорія Т.-Б-го зустрілася з найріжнішим до неї відношенням від дуже прихильного до гостро ворожого. В російській економічній літературі до неї зайняли

⁴⁸ «Основы»... стор. 377.

⁴⁹ Zeitschrift für Sozialwissenschaft, Bd. 5, 1914.

⁵⁰ Його «Wirtschaft und Recht».

⁵¹ Його Die soziale Kategorie in der Volkswirtschaftslehre, Berl., 1896.

⁵² Його Zur Kritik der Kapitalzinstheorie Boehm-Bawerk's. Jahrbuch. f. Nationalök. und Statist., Bd. 105, 1905. Діль виразно підкреслює значіння соціального моменту в розподіленні, напр., в ріжниці при однаковій праці зарібної платні організованих і неорганізованих робітників.

те чи інше відношення Струве, Дмитрієв, Солнцев⁵³, Кулішер, Железнов, Бухарін⁵⁴, при чому вона знайшла собі на загал мало прихильників. Майже одночасно соціяльну теорію формулював також П.Струве, але опісля зрікся її. На одному прилюдному засіданні в Празі в 1924 р. мені довелося почути твердження проф. Білімовича, що згадана теорія запозичена Т.-Б-ським у П.Струве. Головувавши тоді на засіданні П.Струве промовчав твердження Білімовича, але приблизно через рік на другім засіданні, теж в Празі, в присутності Білімовича сам Струве це прилюдно спростував⁵⁵. Так брудний закид відкинуто. Що торкається-ж права першенства до поставлення теорії в часі, то мені відомо також, що творцем соціяльної теорії розподілення уважав себе ще й російський проф. Георгієвський, чого одначе йому не хотять признати інші компетентні економісти.

Наведемо в кількох словах цікавіші з думок критиків. Теперішній Струве саму проблему розподілення вважає неіснуючою, а поняття розподілення – тільки необхідною методологічною фікцією, і між іншим квестіонує наявність і конечність звязку залежності між натуральним зростом продукту розподілення і рівночасним зростом цінностей. Проведений Т.-Б-им розрив між цінністю і ціною Кулішер ставить авторові в заслугу, а Шумпетер і Бем-Баверк в мінус. Для Шумпетера продукція і розподілення – два аспекти єдиного процесу, а зиск капіталістичного господарства є для нього явищем цінности – ціни. Для Бем-Баверка розподілення є найважливішим конкретним приміненням загальних законів цінности і ціни. Проти внесення соціяльного моменту в політичну економію висловилися Дмитрієв, Шумпетер і Бем-Баверк. З погляду Шумпетера способи соціяльного і чисто економічного спостереження мусять бути цілковито розділені в самостійні галузі, які можуть обмінюватися лише своїми кінцевими результатами⁵⁶. Бем-Баверк є проти внесення соціяльно-історичних факторів в розподілення. Вплив сили діє

тільки в межах економічних законів, а не ставиться проти них⁵⁷. В щойно зазначених розходженнях поглядів Тугана-Барановського і Бем-Баверка, до речі, бачимо бодай частинне зеперечення того твердження, що Туг.-Бар. був послідовником Бем-Баверка⁵⁸. Нині противники соціяльної теорії виступають в двох групах. Одні ставлять для теорії розподілення завдання: показати, як саме боротьба суспільних ґруп за народньо-господарський зиск знаходить в міновому господарстві свій остаточний вияв в ціні. Другі, розриваючи з ціною, шукають розв'язання проблеми розподілення народнього зиску індуктивно-статистичним шляхом, провадячи статистифікацію політичної економії...

В той-же період між двома революціями М.Ів. захоплюється кооперацією, до якої в марксівський період свого життя ставився байдуже, якщо не цілком неґативно. В 1908 році його вибирають заступником голови, а в році 1914 головою петроградського відділу Комітету для сільських «ссудо-сберегательных» товариств. В своїй практичній кооперативній діяльності він покладав надії на кооперативну самодіяльність і був противником зайвої державної опіки, обстоюючи таке кооперативне законодавство, яке уможлиблювало б вільний розвиток кооперації. В 1909 р. його запрошено редактором найкращого в тодішній Росії місячника: «Вестник Кооперації», в якому, на основі практики широко розроблялися питання з теорії кооперації. На сторінках згаданого журналу з'явилася низка його статей; кооперативним темам присвячені також окремо видані книжки: «К лучшему будущему» (1912) та «В поисках нового міра» з року 1913; нарешті, наслідком його теоретичних і практичних заінтересувань кооперацією з'явилася праця, яку компетентна оцінка ставить так високо, що не знаходить рівної їй в цілій світовій літературі про кооперацію⁵⁹.

⁵³ Його праця: «Заработная плата как проблема распределения» (1911) по змісту стоїть близько до соціяльної теорії Т.-Б-го.

⁵⁴ Між іншим його «Eine Oekonomie ohne Wert», «Neue Zeit», В. 32, I.

⁵⁵ «До такої теорії – зневажливо кинув Струве – зміг додуматися й сам Туган-Барановський». Як закид Білімовича, так і наведена репліка Струве характеризують етику і відношення до небіжчика його б. колеґ.

⁵⁶ J.Schumpeter «Das Grundprinzip der Verteilungstheorie», Archiv für Sozialwissenschaft. und Sozialpol. В. 42.

⁵⁷ Böhm-Bawerk «Macht oder ökonomisches Gesetz». Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung, Bd. 23. Ця цікава праця викликана соціяльною теорією і скерована проти висновків Туг.-Б-го, Штольцмана та Лексиса.

⁵⁸ Зак, стаття в «Одесских Новостях» за 23 (10) січня 1919.

⁵⁹ Проф Косінський: «Одесский Листок», 21 (8) січня 1920 р.; див. також К.Пажитников «Современный Мир». 1916, т. IV, 2, стор. 146 і слід. і S. Gringauz – вище цитов., стор. 131.

говоримо про «Соціальні основи кооперації»⁶⁰, видані в 1916 році.

Як в свій час його «Основи»... зайняли перше місце серед курсів політичної економії, писаних російською мовою, так тепер його нова праця про основи кооперації видвигається, як найліпший теоретичний твір про всі ділянки кооперації, не тільки серед праць на аналогічні теми в російській мові – Николаєва, Прокоповича, Тотоміянца – але займає відповідне місце і в західно-європейській літературі – між кращими працями цього роду Ш.Жіда, Кауфмана, Якоба та ін. В згаданім творі він намітив та проклав нові, цілком самостійні шляхи. Для нього кооперація це господарська форма, що наближує людство до суспільного ідеалу, «господарський світ, що з нестримною силою виростає з глибин старого капіталістичного світу»; вона «дає засоби і організує сили для перемоги нового ладу»...; але й там, в ньому має зостатися собою. В реальній кооперації він вбачав клясову природу, поділяючи її на пролетарську, селянську та дрібнобуржуазну; він-же дав і найкращу з існуючих клясифікацію кооперативів.

«Соціальні основи кооперації» М.Т.-Б-го це, як досі, найглибша наукова студія над природою кооп. руху. Це не пропагандистична публікація, тільки оперта на фактичних даних з головних країн світа аналіза суспільної і економічної природи кооперації. Сміло можемо сказати, що побіч праць подруг Веббів, це найповажніший досі вклад у світову наукову літературу в цій ділянці. Доказом цього, є також признання, яке твір цей найшов у постаті численних перекладів на чужі мови (польський переклад 1923 р., болгарський 1927 р., чеський 1930 р.) та визнання в крузі наукових робітників. Заінтересування особою М.Т.-Б-го зростає чимраз більше. У найповажнішому німецькому науковому кооп. органі, Vierteljahrsschrift für Genossenschaftswesen надруковано якраз цього року (1930) у двох числах велику наукову розвідку д-ра Al.Gerschenkorn-а про «Кооперативну теорію Туган-Барановського», з якої тут приводимо останні речення на доказ, як високо автор оцінює працю М.Т.-Б-го:

«Нечисленні слабі місця книги бліднуть при богацтві плодотворних обсервацій, при множестві влучних зауважень, а передовсім при глибокому розумінні автора для внутрішніх взає-

⁶⁰ На жаль обставини світової війни перешкодили своєчасно з'явитися цій праці в європейських мовах; по війні в пол. мові (1923), в чеськ. мові (1930).

мин суспільного життя. Тому праця Т.Б-го належить до найглибших творів світової кооперативної літератури».

Будучи теоретиком-ідеологом кооперації, небіжчик не цурався й дрібної кооперативної праці. В 1914–15 рр., при найбільшій його участі, були засновані в с. Пізниках (Лохвиччина) кооп. товариства: а) сільсько-господарське, б) споживче та в) кредитове. А кооперативні зїзди, в яких він приймав участь, на знак пошани і любови, кожний раз вшановували його почесним обранням. Перший загально-російський кооперативний зїзд, що відбувся в 1917 р., вбирає його до президії; той-же зїзд вибирає його до Ради Всеросійських Кооперативних Зїздів («Совет Всероссийских Кооперативных Съездов»). Повставший в Москві в 1918 році Кооперативний Інститут покликає М.Ів. до складу своєї Наукової Ради. Та М.Ів. відмовляється від праці в останньому, віддаючи всього себе від початку революції на службу Україні. Стаття «О кооперативном идеале»* була, здається, останньою, останнім словом загально-російського періоду його життя.

По вибухові світової війни в році 1914 емісія паперових грошей у воюючих держав де-далі набірала все більш небезпечного характеру і увага М.Ів. звертається до проблеми грошей. В році 1916 він закінчує і в році 1917 випускає друком працю: «Бумажные деньги и металл», що в 1919 р. вже вийшла в Одесі другим виданням. «Не треба бути пророком – казав в передмові до цієї праці Т.-Б., – аби з повною певністю предрікти, що протягом блищих літ економічна література всього світа переповниться працями, присвяченими грошовому обігу»... Справді, нині вже бачимо появу численних праць на цю тему визначніших економістів Європи і Америки; до них належить і остання велика наукова робота небіжчика. В ній, почавши з розгляду конкуруючих між собою теорій цінности грошей – товарової і кількосної, – він дає потім свою власну, кон'юктурну теорію. А далі, розрізняючи три фази в історичнім розвитку паперових грошей, застановляється на прикладах лажу (в двох формах) і дісажію, девальвації і зверхевалюації, – останній термін вводиться ним самим, – та дає свою теорію конкретної будови нормального лажу. Як і в інших своїх працях, він також тут має можливість розходитися з пануючими поглядами, вносити в них свої корективи. «Не вірно, – каже він, – буцім то лаж виявляє

* В ч. І. «Вестника Кооп. Союзов» за 1913 рік.

собою відношення цінності паперової валюти до металевої монети, на яку ця валюта означена. Лаж є ціна чужоземної валюти в паперовій валюті даної країни». І далі: «треба визнати без всяких обмежень, що за нормальних умовин паперово-грошового обігу лаж є ніщо інше, як своєманітне явище векселевого курсу і що лаж по-за векселевим курсом не існує»... Пануюче в економічній літературі протиставлення двох основних факторів лажу – кількості грошей і розрахункового білянсу – він уважає глибоко невірним; в дійсності кількість грошей означає собою розрахунковий білянс, а цей останній означає лаж. Признаючи паперові гроші вищим типом, однак для наших часів він уважає потрібним і металевий запас. «Людство ще не доросло, – каже він на кінці – до паперових грошей в чистім вигляді, без металевого фундаменту, бо тільки за наочности великого металевого запасу в центральних фінансових установах країни, паперові гроші викликають до себе довіря» (стор. 131). В цілому цей його чисто теоретично-економічний твір⁶¹ займає почесне місце в низці видатніших праць найвизначніших авторів, писавших по війні про досі нерозв'язані проблеми світового грошового обігу.

В ідеологічній відношенні можна уважати, що в часі світової війни закінчився той ідейний перелом в Т.-Б-кім, який повільно відбувався, починаючи приблизно від першої революції 1905 р. «В основу свого соціально-ідеологічного світогляду він вже виразно кладе тепер моральні принципи філософії. Ці принципи панують у нього навіть над основами чистої соціально-економічної теорії. В ряді принципів методологічних питань він стає на базу новокантіанської філософії-школи Віндельбанда-Рікєрта і, завдяки цьому, наближується до колись ним палко поборюваної російської суб'єктивної школи в соціології, особливо що до признання людської особи верховною соціально-етичною цінністю й визнання необхідности певного телеологізму в соціальних науках. Таким чином від другої половини 900 рр. ми бачимо М.Ів-ча все також завзято шукаючим, повним інтелектуального підйому і захоплення. Але шлях його вже не той, по якому він йшов в 90-х роках. Він залишив філософські позиції матеріалізму і через ревізіонізм все більше схиляється до ідеалістичної системи світогляду, продовжуючи бути

⁶¹ Друге видання цього твору і пізніші не знайшли повного відгуку в його «Основах...».

соціалістом»⁶². Юнацьку віру в соціалістичний ідеал він переніс через все життя і лишень в міру поглиблення студій суспільно-економічних питань М.Ів. відірвався від загально-марксівської і, не пристаючи до народницької течії, пішов власним шляхом.

М.І-вич не раз висловлював гадку, що стара царська Росія фатально простує до соціальної революції. Затягання світової війни і нещасливий її перебіг для б. Росії не залишали в ньому сумнівів, що справа скінчиться революційною хуртовиною. В очікуванні її, відгукуючись на захоплення соціалізмом народних мас здебільшого без ясної свідомости, що той соціалізм з себе уявляє він пише і випускає в р. 1917 нову працю на актуальну тему: «Соціалізм, как положительное учение». Між визначними політико-економістами можна зустріти погляд, що соціалізм, як система вимог, не є наукою. Зі самої назви щойно згаданого твору видно, що Т.-Барановський тримався іншої думки...⁶³. Надаючи ідеалові значіння абсолюта, найвищої цінности, він видвигає, як ідеал і кінцеву ціль суспільного поступу, не соціальну рівність, але соціальну свободу суспільства зложеного з цілковито вільних людських одиниць, зближуючись т. ч. з анархістичною наукою⁶⁴. Зрозуміло є, коли він змінює своє відношення й до анархізму. В книжці про «Современный социализм»... (1906 р.) він характеризував анархізм, як безґрунтовний і фантастичний ідеал; тепер (в 1917 р.) найбільш відповідаючим соціальному ідеалові він визнав анархічний комунізм⁶⁵. Однак його розуміння соціального ідеалу не виключає, що сподіваний соціалістичний лад перейде колись в лад інший, якостево відмінний; соціальний ідеал Туг.-Б-го є історичною категорією, підлягаючи законові невпинного розвитку. В окремих розділі він розглядає основні політико-економічні категорії соціалістичної системи. Зупинимось тут лише на його погляді що до грошей. В повоєнній європейській, особливо в німецькій та радянській економічній соціал, і несоціалістичній літературі ново виринає питання про те, можливо чи не можливо обійтись без грошей, питання про прямий і посередній обмін в сучаснім раціональнім господарстві. В Німеччині ця проблема обговорю-

⁶² Н.Д.Кондратьев. Мих. Иван. Туган-Барановский. 1923, стор. 47–48.

⁶³ Так само й М.П.Драгоманів.

⁶⁴ Та зближуючись до ідеалів Драгоманова в його «Переднім слові» до «Громади» 1878 р. і в програмі «Громади» 1880 р.

⁶⁵ По Драгоманову – анархічний соціалізм.

ється в творах Отто Нейрата⁶⁶ та його прихильників⁶⁷. Нейрат, усуваючи гроші, питому вагу переносить на статистичні обчислення в натураліях, залишаючи однаке неясність що-до загального знаменника обчислень. Макс Вебер⁶⁸ і Л.Мізес⁶⁹ довели, що за сучасних відносин без грошей, як «генерального знаменника», не можна обійтися. Що-ж до соціалізму, то Макс Вебер і особливо О.Ляйхтер⁷⁰ вияснюють, що проблема раціонального соціалізму полягає в тім, щоб показати, як він зробить непотрібним риночне обчислення цін і чим це обчислення може заступити. Само собою розуміється, що проблема натурального господарського обчислення виступала головню в літературі і практиці комуністичного будівництва ССРСР. Тут на цю тему в добу воєнного комунізму, особливо в рр. 1919–1921 і гол. чином в місячниках, писало понад двадцять авторів. З них досить назвати Бухаріна, М.Сміта, С.Клепикова, Чаянова, Струмліна, Каценеленбаума, Соколова, Юровського⁷¹.

Якоїж думки з приводу цього питання був Т.-Б-кий ще в 1917 р.? Після нього соціалістичне господарство буде розподіляти продукти за допомогою грошей в розумінні лише умовного знаку, необхідного для розрахунків, одиниці виміру цін, що не міститиме в собі жадної цінності, лише служитиме для визначення співвідношення цін різних продуктів. Грошева одиниця при соціалізмі не буде одиницею цінності, як то є в капіталістичнім ладі, лише одиницею виміру цін, подібно до того, як степень Реомюра не є одиницею теплоти, тільки одиницею виміру температури. Далі обговорюються у нього функції соціалістичних грошей і їх форми. Вкінці спинемося ще на однім погляді Т.-Б-го. Про нього слід згадати, зважаючи на те, що угорська, німецька і радянська революції розбивалися о опір селянства. «На час повстання соціалістичного ладу сільське господарство буде здебільшого в руках дрібних господарів, селян». У всіх країнах

⁶⁶ «Durch die Kriegswirtschaft zur Naturalwirtschaft», Münch. 1919, «Wirtschaftsplan und Naturalrechnung». Berlin, 1925 і інш.

⁶⁷ K.Polányi «Sozialistische Rechnungslegung», Archiv f. Sozialw. und Sozialp., Bd. 49.

⁶⁸ «Grundriss der Sozialökonomik», III. S. 54 ff.

⁶⁹ «Die Gemeinwirtschaft», Jena 1922; Die Wirtschaftsrechnung im Sozialistischen Gemeinwesen, im Archiv für Sozialw. und Sozialp., Bd. 1920.

⁷⁰ «Die Wirtschaftsrechnung in der Sozialistischen Gesellschaft». Wien, 1923.

⁷¹ Проф Л.Юровскій. «Денежная политика советской власти (1917–27)», 1928, Москва, розд. II. дає підсумок тої літератури.

вони виявляють велику привязаність до своїх звиклих форм господарювання, складаючи дуже численну клясу населення, а в багатьох країнах і більшість людности. Нема що й думати про будь-яке насильство над селянською клясою: де сільське господарство перебувало перед здійсненням соціалізму в руках селян, там воно залишиться в тих-же руках і після здійснення соціалістичного ладу. Перехід до більше бажаних форм сільського господарства для нього можливий тільки через трудову кооперацію. Такі основні думки цієї єдиної в своїм роді наукової праці про соціалізм. Соціалістичний світогляд М.-І-вича дає підставу проф. Швіттау в посмертній оцінці трактувати його, як представника критичного соціалізму, який «скупчував всю свою увагу на тих сторонах соціалістичних наук, котрими ці останні сягають в область вічних етичних цінностей, область без кінця далекого і недосяжного соціального ідеалу». «Т.-Барановський – каже доц. Серафим – прототип новіших російських етичних соціалістів»⁷².

Як завважено вище, останнє переглянуте і виправлене видання «Основ политической экономии», вийшло за життя автора в 1917 р. В ньому знаходимо зроблений самим Т.-Б-ським стислий підсумок його теоретично-економічних поглядів. В передмові до цього видання він заявляє, що його погляди «не завжди годяться з загально-принятими». Тож спробуємо зазначити де-які характерніші прикмети курсу політичної економії Т.-Барановського.

Ріжні курси політичної економії поділяються залежно від цілей, які їм ставлять автори, на: а) навчальні підручники, типом яких може бути «Grundriss» Філіпповича, б) на такі, що призначаються для фахового вченого світу, як напр. Шумпетера «Wesen und Hauptinhalt der theoretischen Oekonomie» і зрештою в) що переслідують обидві ці цілі, як напр. курс Касселя «Theoretische Sozialökonomie». До останнього роду праць належить і курс Туган-Барановського.

Система курсу М.Ів. Туган-Барановського складається з пяти відділів: 1) загальна наука про народне господарство, 2) продукція, 3) обмін, 4) розподілення і 5) капіталістичне господарство в цілому. Від часу французького клясика Сея курси політичної економії ділилися звичайно на відділи, присвячені

⁷² H.J.Seraphim. Neuere russische Wert- und Kapitalzinstheorien, Berl., 1925, s.75.

продукції, обміну, розподіленню і споживанню. Туган-Барановський, як бачимо, не зовсім пішов за тим поділом і з окрема виключив відділ споживання, вважаючи, що процес споживання не є господарською діяльністю.

Кожний з п'яти відділів є в тім чи іншій відношенні оригінальний, в кожний з них автор вніс щось своє власне.

В першій, вступній відділі політична економія трактується ним засадничо, як наука про причиново-функціональні залежності в міновім капіталістичнім господарстві; з цим господарством вона розвинулася і, на його думку, разом з ним мусить зійти зі сцени. Поняття, зв'язані лише з цим господарством і які є переходовими так само, як і капіталістичний лад, він вважає історичними, інші – логічними. Народне господарство постійно перебуває в процесі історичного розвитку, але не існує обов'язкових для всіх народів законів історичного розвитку. Пізнання господарських явищ взагалі йде тими-ж методами, що й в інших науках. Однак своєманітність суспільних наук, до яких належить і політична економія, полягає в деяких особливостях. Напр., політична економія при описові явищ має діло з різними і навіть діаметрально-протилежними практичними інтересами. І щоб не повстало стільки політичних економій, скільки є практичних інтересів суспільних груп і клас. Т.-Барановський рекомендує робити опис зі становища практичного інтересу людини взагалі, людини, якої верховної цінності, незалежно від того, до якої класи вона належить. Тут виявився його неокантіанізм. При з'ясуванні явищ він вимагає від економіста залишення на боці своїх суспільних симпатій та антипатій, щоб не фальшувати науки. Політична економія є для нього наукою не про поодинокі, а про загальне в економічному житті, в дослідженні якого індуктивна і дедуктивна методи являються рівноправними.

Загального і типового дотичать і основні поняття політичної економії. Звертаючись до них, він розрізняє: вартість чи коштовність та цінність – як логічні категорії, і ціну – як категорію історичну. Найбільш оригінальним він був в ділянці перших двох категорій і особливо що до теорії цінності, синтезувавши, як було показано вище, трудове і психологічне її розуміння. У визначенні історичних категорій – товару і капіталу – він наслідує К.Маркса.

Відділ II. – про продукцію – автор свідомо не починає з науки про три основні фактори продукції: землю, працю і капітал,

– як це роблять інші економісти в своїх курсах політичної економії. Він не робить цього, виходячи з поняття про людську особу, як самоціль. – Тут знову проглядає неокантіанізм Т.-Барановського. Не робить він цього тому, що при такій класифікації факторів працівник, який є ціллю, дорівнюється до засобів, до знарядь праці, до капіталу і землі. А таке дорівнення логічно приводить (напр. у Сея), до виправдання нетрудових зисків. Категорію «підприємця», як окремого фактора, яку так видвигнув напр. Шумпетер⁷³, він зовсім обминає. Так само він свідомо не приймає поділу праці на продукційну і непродукційну. Натомість він вважає природнім поділ праці на господарську і негосподарську. При обговоренні вигід продукції більшого індустриального виробництва в порівнянні з меншим, коли з побільшенням машини чи будови в певних межах одиниця позиточного викону виносить дешевше, – з'ясування цього явища Т.-Барановський підвів під висліди загального геометричного закону співвідношення об'єму і поверхні. Об'єм кулі зростає, як луч до першої степені, а поверхня – як тойже луч до другої степені. Звідси у всіх тих випадках, коли позиточний викон якогось тіла стоїть у взаємовідношенні з його об'ємом, а вартість продукції – з його поверхнею, тоді збільшення об'єму повинно, за інших однакових умовин, зменшувати вартість одиниці позиточного викону. Ось чому при більшому виробництві одиниця позиточного ефекту коштує дешевше, ніж при дрібному. Таке пояснення до часу появи праці Т.-Барановського не було відоме в економіці. Однак автор застерігає, що вигоди від збільшення виробництва зростають тільки до певної оптимальної межі, після чого ця тенденція не має місця. Крім того він вказує на те, що й в межах оптимуму велике індустриальне виробництво не все може витіснити дрібні виробництва; а в області сільського господарства навіть протилежно – дрібні підприємства витісняють великі. – Огляд форм промисловости зроблено на підставі, головним чином, його «Русской фабрики». Виробництву в області сільського господарства уділено зовсім мало місця; – взагалі Т.-Барановський ніколи економією сільського господарства спеціально не займався.

Відділ, який трактує про обмін, обіймає розділи: про ціну, гроші, кредит, торгівлю, шляхи сполучення, крім того про асекурацію, капіталістичне підприємство та його форми і навіть про

⁷³ «Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung».

кооперативне підприємство та його форми. З погляду систематики, наука про підприємство з неменшим правом, очевидно, могла би бути віднесена до відділу про продукцію. В підрозділі про гроші зустрічаємо його відому вже з попереднього кон'юнктуру теорію грошей. Про кооперацію говорить на підставі його знаменитих «Соціальних основ кооперації». Можна-б сказати, що про ціну, маючи на увазі центральне значіння в економіці цього явища, автор говорить коротше, ніж міг би і слід би було говорити.

Четвертий відділ Т.-Барановський присвятив розподілу зиску, який одержується в процесі капіталістичного виробництва. Зиски трудових самостійних підприємців остаються, на думку автора, по за проблемою розподілу. В процесі капіталістичного виробництва, згідно з його природою, беруть участь три класи: капіталісти, землевласники і робітники і відповідно до цього про доходи цих класів: про прибуток, ренту й зарібну платню – йде мова у відділі про розподілення. Для з'ясування природи прибутку і зарібною платні Т.-Барановський видвигає вже наведену вище, власну соціальну теорію розподілу, зриваючи з проблемою цінності й обміну. (Розподіл продукту *in natura* полишає де-які сумніви, чи наслідки були-б тіж самі, коли би той продукт розглядати в цінностнім вияві). Щож до земельної ренти, то Т.-Барановський продовжив і удосконалив теорію класиків, приймаючи і їхню, нині устарілу формулу закону убуваючої продукційності праці в сільському господарстві. На формулюванні теорії ренти Т.-Барановського не відбилися ні погляди теоретиків граничної пожиточності, ані погляди тих російських економістів, які видвинули принцип, що трудові селянські господарства не знають земельної ренти.

Останній, пятий відділ, трактує про капіталістичне господарство, як цілість, на підставі головним чином його епохальної, світової слави праці про періодичні промислові кризи. Основні висновки з неї, про які була мова вище, увійшли до цього відділу.

З вище наведеного бачимо, як багато свого власного вніс Т.-Барановський в політичну економію.

Передмова до останнього видання курсу, датована 1.III. 1917 р. Це були перші дні лютневої, загально-російської революції. Передбачена Т.-Барановським революція – вибухла і в фазі жовтневої (большевицької) вимогла жертв й від нього са-

мого, найкращого теоретика соціалізму. Їх він зносив зі стоїчним спокоєм.

III.

Остання, найбільша з усіх, які коли і донебудь були, загально-російська революція застає Михайла Івановича в осени 1917 р. на його хуторі «Криниця» над Сулою в Лохвицькім повіті на Полтавщині. Як сказано вище, по походженню своєму він був сином Слобідської України і в студентські роки числив себе українським патріотом. З висилкою на Полтавщину в українське оточення Лохвиччини, овдовівши в 1900 році, Михайло Іванович вдруге одружився в 1902 році з О.Хв. Русіною, поріднившись таким чином з відомою українофільською родиною. Як губерніяльний земський гласний (радник) від Лохвиччини, він в 1905 р. заініціював справу поставлення пам'ятника Т.Шевченкові. Після першої революції його ідейний перелік в бік ідеалізму був одночасно і переходом на українську плятформу. Як згадувалося вище, він взяв на себе редагування економічної частини «Української Енциклопедії». У відповіді на анкету місьничника «Українська Життя», здається року 1909, в ньому промовив уже українець. «Визнаю за безумовно бажане – пише він – щоби український нарід розвинув свою національну культуру. Такий розвиток став можливий, на мою думку, з того часу, як у Галичині повстав центр української культури. Денаціоналізація українського народу видається мені не бажаною, бо знижує його культурний рівень. Вважаю, що дуже бажано мати українську школу від початкової до вищої. Конче потрібно, в інтересах культурного розвитку українського народу, як найбільше поширення української мови на всі ділянки життя... Не думаю, щоби шляхом державних заборон можна було знищити український рух... В політичнім сенсі він в той час висловився за «широке самоврядування України з задержанням звязку з рештою Росії». Слушно зауважує з приводу цього академік С.Єфремов, що М.Ів. «подає власне той самий мінімум національних домагань, які ставили тоді й свідомі українці, як перший і неминучий ступінь для розвитку Українського народу, що зокрема постуляти автономії України з федералізацією Росії були в тогочасних

платформах більшості українського громадянства»⁷⁴. Отже остання революція захопила М. Івановича серед рідного народу, який вже перед тим вшановував його численними обраннями: він був обраний не тільки на становище земського гласного (радного), але також місцевим почесним мировим судиею, головою відділу місцевого червоного хреста, почесним куратором комерційної школи і т. п. В ході революції Український нарід рішуче заявив своє право на національне самоозначення, аж до відокремлення від Росії. Завжди, як людина чуйна і суцільна, М.Ів., не відстаючи, нога в ногу пішов за потоком українського руху, еволюціонуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію аж до «сепаратизму», як кажуть росіяне, ц. то до самостійности України. Зрозуміло, що серед нас він відразу-ж заняв найвизначніші становища.

В серпні 1917 року правительство Центральної Ради запросило М.Ів. Туган-Барановського на уряд Генерального Секретаря (міністра) фінансів України в кабінеті Винниченка. Тепер, коли стало можливим практично працювати на українськiм ґрунті, прибувши з Лохвиці до Київa, М.Ів. заявив, що не може не перейти цілком на українську платформу, не може працювати інакше, як українець⁷⁵. За короткий і при тім бурхливо-неспокійний час його міністерування він не встиг зробити чогось особливого в царині фінансів, але до його голосу Центральна Рада завсігди уважно прислухалася. Його виступи збирали численну публіку, а місця депутатів були переповнені. Уступив він разом з усім кабінетом Винниченка ще до приходу німців і до гетьманського перевороту. Після перевороту і за гетьманської влади його знова покликано на посаду міністра фінансів України, але він відмовився, залишаючись в опозиційних до гетьманського режиму демократичних українських кругах⁷⁶.

Будучи ще Генеральним Секретарем, він одночасно увійшов в склад правничого факультету щойно повставшого тоді,

⁷⁴ С.Єфремов. До ідеалів молодости. Стаття в журналі «Українська Кооперація». Кн. 2, рік 1919.

⁷⁵ С.Єфремов. До ідеалів молодости.

⁷⁶ Голова Всеукраїнського Правничого Товариства, нині небіжчик. В.І.Войткевич-Павлович, йдучи одного разу на переговори, закликав і мене на поміч. Коли я сказав М. Ів-чу, що варто йому пійти, щоб впливати оздоровлюючо на задушливу атмосферу гетьманату, він мені з докором відповів: «Самі пішли з уряду, а мене посилаєте. Професором буду, а міністром бути не хочу».

після столітніх заборон, Українського Університету в Києві та відразу був обраний першим деканом. Новозаснована Українська Академія Наук в Києві вибирає М.Ів. своїм дійсним членом, при чому йому припадає честь організації в ній відділу соціальних наук, якого він і був першим головою. Як організатор відділу, в підборі академіків він виявив «делікатну справедливість та повагу до інакше думаючих, навіть до своїх ворогів і політичних противників. В академіки ним намічались й особи, не звязані з Україною, якщо вони високо стояли в своїх наукових працях і могли принести користь науці і культурі»⁷⁷.

Новозасноване в 1918 р. українське⁷⁸ товариство економістів обрало його своїм першим головою; третій всеукраїнський кооперативний зїзд в Києві відбувався під його головуванням; його притягнуто також до складу редакції журналу «Українська Кооперація».

В журналі «Українська Кооперація» ч. 2. за 1918 рік, в статті: «Продукційні підприємства кооперативів з точки погляду кооперативної теорії» – він, намітивши пять типів можливих кооперативних підприємств, вважає найбільш бажаним типом цього роду підприємств товариства по перерібці, а останньою ціллю кооперації вважає «знищення всякої експлоатації й боротьби кляс». Цікаво, що в другій статті: «Остання мета кооперації» (ч. 1, того-ж журналу за рік 1919), рівняючи до державного соціалізму, він вважає кооперацію вищою формою, навіть найвищим типом суспільної організації, який тільки можна собі уявити, бо вона, як організація анархічного типу, ґварантує найвищу свободу людині. В 2 ч. журналу «Українська Кооперація» за 1919 рік, місяць лютий, вміщено обірвану на пів-слові, незакінчену передсмертну статтю небіжчика – «Кооперація в сучасну світову епоху». – Це лебедина пісня М.Ів. Сконстатувавши, що війна привела, як передбачало багато соціалістів до соціялістичної

⁷⁷ Про це свідчить також б. Академік Української Академії Наук проф. Косінський («Одесскій Листок», 8/21 січня 1920 року) між іншим ще й в таких словах: «Он», – тоб-то М. Ів., – «знал, что объективное исследование принесет громадную пользу культуре его родного края»... Оце: «єго» цікаве в устах Косінського, б. міністра Гетьманату...

⁷⁸ Цікаво, що S.Gringauz в своїй, вже цитованій нами праці про Т.-Барановського, вважаючи його просто «русским ученим», пише, що Т.-Б-ий, був в 1918 р. професором і деканом юридичного факультету на університеті в Києві, не вказуючи, якого; згадує рівнож, що М. Ів. був головою економічного товариства, також не зазначаючи якого! (стор. 13).

революції, він каже, що східно-європейську революцію треба уважати соціалістичною революцією в тому розумінні, що вона викликана соціалістичним рухом народніх мас і має своєю метою утворення соціалістичного ладу. Соціалістичні маси мали досить сили, щоби захопити політичну владу до своїх рук і утворити соціалістичний уряд. Але соціалістичний уряд, це ще не є новий суспільний лад, бо останній має своєю метою соціалістичне господарство (підкреслення М.Ів.). І ось в цьому рішаючому відношенні ми досі не бачимо в Росії нічого схожого з соціалізмом... Все-ж світ тепер, – каже він, – значно ближчий до соціалізму, ніж був до світової війни... До статті додано фотографічну знімку з цього останнього його оригіналу, цікаву тим, що вона наочно доводить, що М.Ів. вже перейшов був в письмі на українську мову; це досі мало кому відоме.

Окремо українською мовою М.Ів.Туган-Барановський випускає більшу працю: «Кооперація, соціально-економічна природа (її) та мета». У виданні-ж «Дніпросоюзу» виходить в 1919 році українською мовою популярний курс: «Політична економія». Цей курс не є простим конспектом вище згаданого. Він відрізняється від першого вже іншою системою. В сучаснім господарським ладі спостерігається, – пише М.Ів. у вступі, – боротьба капіталістичного і трудового господарства. Виходячи з цього, він і зміст популярного курсу поділяє на дві частини: в першій частині говориться про капіталістичне, а в другій – про трудове господарство. Мені особисто відомо, – було це в році 1917, – що небіжчик збирався переробляти й основний курс, і хто зна, чи не починаючи навіть від самої системи.

Зрештою остання його наукова праця з'явилася вже після смерті. В «Записках Української Академії Наук», в I т. видруковано ніде ще до того часу не опубліковану працю М.І-ча під назвою «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію». В цій праці автор констатує взаємовплив наук абстрактних і конкретних і, як на прикладі впливу конкретних наук на абстрактні, зупиняється на впливові ідей політичної економії на природознавство та філософію. Такими ідеями є: Мальтусова теорія населення, розподіл праці, економічний принцип і особливо психологічна теорія цінности⁷⁹.

⁷⁹ Є відомости, що в Петербурзі на бувшій квартирі небіжчика в його столі лишилися ще якісь його скрипти, але ніхто не знає, що з ними сталося?...

В день вступу українських побідників над гетьманом до Київ-ва в тіснім колі вчених і кооперативних діячів М.Ів. робив доклад про організацію українського кооперативного інституту в Києві. Дочекатися заснування цього інституту йому не довелося. Як відомо, задум цей зреалізовано вже по смерті ініціатора, – коли то невдовзі повстав таки в Києві Вищий Кооперативний Інститут присвячений імені Туган-Барановського. На жаль, за большевицької влади осіню 1919–20 шкільного року той інститут вліто було в «Інститут народнього господарства», при чім присвята імені небіжчика скасована і ніколи пізніше не відновлена.

З публіцистичних праць нам пригадується його стаття: «Федералізм та державний суверенітет»⁸⁰ з 1917 року, в якій він висловлював гадку, що окремі держави російської федерації, а значить і Україна, є такими-ж носіями суверенітету, як і вся федеративна цілість. Від цього широкого трактування федерації він перейшов разом з усім українським громадянством до визнання принципу самостійности України. Росіяне-централісти досі доводять, що М.Ів. до кінця своїх днів «был чужд ийдеи сепаратизма и самостійности», бо, мовляв, належав до української партії соціалістів-федералістів⁸¹. Для тих, хто знає, як в загальному процесі еволюції ідеї національного самоозначення українського народу згадана партія знайшлася в суперечности зі своєю назвою, – саме в факті партійної приналежности до соціалістів-федералістів, як є, криється доказ противний тому, який хотіли би бачити централісти росіяне, цеб то доказ самостійницької позиції Михайла Івановича. В другій публіцистично-економічній статті: «Неодкладна справа»⁸², в літі 1918 року, він добачав величезну для України небезпеку в спільній з Росією валюті, а щоби запобігти тому валютно-фінансовому крахові, до якого безоглядно простував СРСР, він настоював на негайнім розриві звязку між українським карбованцем та російським рублем. Таким чином ми бачимо його вже з українськими самостійниками і в найделікатнішій царині фінансових, зосібна валютних відносин. Окремішність грошевої валюті. як відомо, мусить бути льогічним наслідком політичної самостійности народу. І на необхідність тої окремішности авторитетно вказав М.Ів. – Я-б хотів іще, щоби росіяне, які ма-

⁸⁰ Київська «Нова Рада». 1917, ч. 168.

⁸¹ Н.Д.Кондратьев. Там-же стор. 124.

⁸² «Нова Рада», 1918, ч. 133.

ють сумнів що до українського патріотизму М.Ів. знали й про той бенкет, який був уряджений за гетьмана опозиційними до федералістично-москвофільської політики останнього, самостійницькими колами з приводу прибуття до Київа групи німецьких професорів, і на якому головував М.Ів.⁸³, знали, як однодушно була задемонстрована тоді самостійницька позиція. Коли-б вони все щойно наведене знали, то й спір про національну приналежність душі небіжчика за останні, на жаль, для нас тільки два роки життя сама собою відпала-б.

За українською працею ми спостерігали цю щиру, безпосередню, пряму, привабливу людину, від якої завжди віяло свіжістю й суцільністю. У М.Ів. не було похмурого скептицизму, він приймав світ таким, яким він є. Він був переповнений вірою в силу і перемогу добра. В безхмарно-спокійній, прозора-ясній думці і в стилі його писань відбиваються риси його прекрасномудрої душі. Далеко сягаючи думкою, він часто не помічав того, що було у нього, так би мовити, під ногами і в повсякденнім житті: інколи він видавався великою дитиною, яку так любили. Від таких людей, як М.Ів., по виразу Овсяніко-Куликовського, – «излучается свет і теплота жізні». Такі люди були завжди в вищій мірі цінними. а особливо в такий час, як наш, коли ми втрачаємо віру в людей, в себе, в майбутнє»...⁸⁴

8/21 січня 1919 року, як делегат від Самостійної України, підчас подорожі до Франції, на шляху між Київом та Одесою, недалеко від ст. «Затішье», від припадку грудної жаби, М.Ів.Туган-Барановського не стало. Він помер тільки на 54 році життя. Помер, багацько давши, але від нього ще більше можна було сподіватися, бо по власному признанню, наукова робота давалася йому надзвичайно легко, наукова творчість була для нього найвищою інтелектуальною насолодою, свого рода грою. Ще більше можна було сподіватися від нього для української науки, а через неї й для всесвітньої. «Він пізно прийшов на українську ниву, – писав С.Єфремов, – але віддав їй чесно свої

⁸³ Саме на той вечер М.Ів. чекав з Лохвиці до Київа свою родину. Одначе, коли я йому представив ціле значіння банкету, він пожертвував родинною радістю задля громадської справи. Він прибув і треба було бачити те надзвичайне здивування німецької професури, коли вона серед української інтелігенції зустріла й світової слави ученого, добре знаного в Німеччині.

⁸⁴ Д.Овсяніко-Куликовський. «Современное Слово». Одеса, 13/26. XII. 1919, ч. 51.

сили, талан і завзяття – все, що мав надбаного за своє попереднє життя»⁸⁵.

В Одесі поховали його.

Створений ним Відділ Соціяльних Наук при Українській Академії Наук заснував при собі спеціальний кабінет імени М.І.Туган-Барановського, щоб збирати матеріяли для всебічного освітлення наукової, педагогічної і громадської діяльності небіжчика.

Одначе жадної публікації цей кабінет досі не видав.

Смерть М.Ів.Туган-Барановського припала на добу, коли світова війна порвала культурні звязки в Європі, а Україна була ізольована від зовнішнього світа фронтами і потапала в морі громадянської війни. Зрозуміло, що за таких обставин його смерть не знайшла відгуку в західно-європейському науковому світі. Що-ж до заступників російської економічної науки, то, на жаль, де хто з них привніс в оцінку заслуг небіжчика і своє незадоволення в приводу його цілковитого переходу до українства.

Виховані на імперіялізмові і централізмові старої царської Росії певні російські кола, – а таких була більшість – не в силі просто збагнути українства в М.Ів.Туган-Барановським. Так, напр., один росіянин, прихильник і учень М.Ів. з почуттям національної образи переповідав, що весною 1918 року від нього почув: «Разве у русской? Я наполовину украинец, а наполовину татарин». Другі з російських централістів, називаючи М.Ів. «рьяным украинцем», дорікають небіжчику «неблагодарность к вскормившей его России», бо він по їх переконанню «со времени Центральной Рады по период Директории внес не мало в искусственное раскапывание розни между родственными племенами единого народа». Ще інші уважають його «изменником русскому делу», як і нас всіх українців... Не варто було-б і говорити про всі подібного роду архаїчні пережитки відсталой психольогії, як би вони не відбивалися навіть на оцінці наукових заслуг відійшовшого на той світ визначного економіста. Так в день похорону, пишучи некрольоґ, один з російських економістів, проф. А.Билимович, відхід небіжчика від російської народности уважав «грустной чертой на челе все таки большого рус-

⁸⁵ С.Єфремов. «Українська Кооперація», кн. 2. Київ, 1919.

скаго ученаго»⁸⁶. Для другого російського економіста, що випустив про М.Ів. окрему книжку в четвертому році по його смерті, український період життя й діяльності небіжчика лишився принаймні «мало понятен»⁸⁷. І коли українське суспільство не минає кожної нагоди, щоб святочно вшанувати пам'ять М.Ів.Туган-Барановського, влаштовуючи урочисті збори, напр. з приводу п'ятиліття й десятиліття його смерті⁸⁸, – то російські кола вперто мовчать, або навіть є схильні до недоцінення його заслуг, як то, наприклад, виступає у проф. Железнова⁸⁹. Один лише з російських політико-економістів, який однак до певної міри не чужий і українцям, проф. В.Косінський, знайшов в собі досить об'єктивності, щоб, пишучи вже в день смерті, признати М.Ів.Туган-Барановського «самым крупным русским теоретиком экономистом»⁹⁰. В четвертому році по смерті ще й проф. Кондратьєв дав високу оцінку заслуг Туган-Барановського. Він каже, що «багацько з його ідей не тільки у нас надовго переживуть небіжчика.., але й на Заході»; він вказує, що Т.-Б. був першим, хто примусив європейську думку серйозно прислухатися до розвитку економічної думки на Сході Європи і «посприяв тому, щоби російську економічну науку поставити в ряд з європейською», і що Т.-Б. в ділянці економічної теорії мав «світове ім'я»⁹¹.

Дійсно, досі з усіх східно-європейських економістів в західно-європейську науку найбільше увійшло ім'я М.Ів. Т.-Барановського. В українській економічній літературі це довів проф. В.П.Тимошенко⁹². Оскільки це є правдиве що до німецької літератури, про це принагідно свідчить проф. Ф.Оппенгаймер, говорячи, що праці Т.-Барановського «In Deutland statk verbreitet und

zusagen eingebürgert sind»⁹³. Доц. Серафим називає Т.-Б-го «найвизначішим представником новішої російської національної економії, що дав цілу школу»⁹⁴. Зрештою в опублікованій в 1928 р. німецькій праці, спеціально присвяченій М.І.Туган-Барановському, автор її, д-р S.Gringauz дає подібну-ж оцінку, як і проф. Кондратьєв, Тимошенко та Оппенгаймер. Вказавши в передмові, що праці Т.-Барановського з царини теоретичної політичної економії «високо оцінені найвизначнішими політико-економістами, як Шмоллер, Зомбарт, Бем-Баверк, Шумпетер і богатьома іншими, в другім місці своєї праці автор каже, що Т.-Б. належить до небагатьох політико-економістів, «які набули слави за границею їх батьківщини». А далі він продовжує: «Російська штука, література, точні науки були Західній Європі відомі і ці культурні здобутки запевнили собі місце в загально-людським культурнім розвиткові. Інакше стояла справа в царині теоретичної політичної економії. Тут Т.-Барановський був першим, який звернув серйозну увагу європейської науки на творчість Східної Європи... Він надав російській політичній економії європейського значіння і запевнив їй місце в загально-людській науковій культурі»⁹⁵. Як історик капіталізму Сходу Європи, як дослідник господарської конюнктури і кріз, як теоретик кооперації і соціалізму, Туган-Барановський назавжди вписав своє наукове ім'я в історію політичної економії і людської думки взагалі.

А на це славне ім'я маємо право ми – Українці. Цією нашою скромною працею про нього ми й маємо ціль між іншим заявити на нього наше право – право української нації.

⁸⁶ Стаття проф. А.Билимовича в щоденнику «Россія», 24/11 січня 1919 р. Одесса.

⁸⁷ Н.Д.Кондратьєв, там-же, стор. 122.

⁸⁸ З реферату мого, читаного в п'яту річницю смерті, а потім повтореного в десятю річницю в Українськiм Правничiм Т-вi в Празi, й повстала отся розвідка.

⁸⁹ Стаття його в «Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart». Red. Mayera. Bd. 1. Wien, 1927, стор. 151–181.

⁹⁰ Стаття проф. Косінського в газеті «Одесскій Листок» з 8/21 січня 1920 р.

⁹¹ Кондратьєв, там-же, ст. 122.

⁹² Його стаття – «М.І. Т.-Барановський і західно-європейська економічна думка», в науковiм ювілейнiм збiрникoвi Українського Університету в Празi на честь президента Масарика, 1925.

⁹³ «Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart». Bd. IV. Wien, 1928, ст. 305.

⁹⁴ Вже цитован. праця, 75 і 87.

⁹⁵ Вже цитована праця S. Gringauz'a – «М.І. Tugan-Baranowsky»... стор. 3 та 15.